

PENGE OG SAMFUND I 15- OG 1600-TALLETS POLEN-LITHAUEN*

AF

ANTONI MACZAK

1. Indledende bemærkninger

Vor eneste sikre viden om pengemængdens sociale fordeling i Polen i tidlig nyere tid er, at den ikke var jævn; spørger historikeren om mere eller søger han svar på mere nærgående spørgsmål, må et dybt svælg i kildematerialet først udfyldes. Dette er hovedårsagen til, at et polsk sidestykke til Frank Spooners monografi om det franske møntsystem stadig er udelukket.¹ Man kan blot håbe, at nye angrebsvinkler overfor det karrige kildemateriale vil vise sig frugtbare, eller — mindre sandsynligt — at jomfrueligt kildestof fremdrages. Det grundlæggende materiale til statsfinansernes historie er gået tabt, og der foreligger næppe fyldestgørende oplysninger om udmøntningen. Man må støtte sig til andenhånds kilder, der giver forskeren muligheder for at formulere hypoteser snarere end endelige konklusioner. Til gengæld foreligger der fyldige vidnesbyrd om den rolle, penge spillede for menneskenes forbindelser og for de sociale grupper indbyrdes, og det får retfærdiggøre, at netop dette emne tages op til drøftelse.

På den anden side er dette et *sujet-fleuve*, og visse begrænsninger er nødvendige. Jeg vil samle opmærksomheden om landbosamfundet — og da især om adelen — snarere end om byerne. For det første er dette emne noget forsømt i forhold til byerne og handelen, og for det andet (og navnlig) er det min opfattelse, at adelens levesæt og udgifter spillede en helt afgørende rolle for penge-cirkulationen på både lands- og lokalt plan; det gælder specielt højadelen (magnaterne). Disse grunde må motivere, at afhandlingen sigter mod at understrege særegenhederne i Polen-Lithauens social-økonomiske struktur.

2. Pengeforsyningen

Studier af det polske pengesystem kræver særlig hensyntagen til landets handelsbalance. Når forskeren tager dette emne op, undgår han næppe at lade sig påvirke af situationen i Gdańsk (Danzig) og Elbląg (Elbing). I Gdańsk står han overfor et righoldigt — omend ofte tvivlsomt — talmateriale til belysning af pri-

* Oversat og trykt med tilladelse af udgiveren af »The Journal of European Economic History«, hvor artiklen er trykt i årg. 1975 nr. 2. — Oversættelsen af afhandlingen er foretaget redaktionelt.

¹ F. Spooner, *L'Économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, Paris 1956.

ser og varemængder, hvorimod tilsvarende efterretninger om situationen inde i landet næppe foreligger.

Strømmen af ædelmetal gennem landet lader sig skitsere således.² Gennem hele det 16. århundrede bragte søhandelen store mængder af penge til landet, men det vældige, relative eksportoverskud blev reduceret ved århundredeskiftet og forsvandt helt i visse år af den kritiske første halvdel af 1600-tallet. Den kontinentale handelsbalance var derimod langt mindre gunstig for landets økonomi. Vi ved meget lidt om handelen med Schlesien, der samlede hovedparten af forbindelserne med Böhmen, Østrig og Sachsen. Man kan have sine formodninger om, at den polske handelsbalance i denne retning overvejende var passiv, eftersom store mængder af klæde og kramgods blev importeret; øksne var den eneste eksportvare af betydning, og den massive eksport af kvæg til Schlesien, Sachsen og Rhinlandet ødelagde trediveårskrigen. Endnu slettere belyst er handelsbalancen overfor Moskva. Voks og pelsværk blev udvekslet mod industrivarer, delvis — eller endda overvejende — reeksporteret fra Vesten. Som helhed lader landets nettoengagement i den kontinentale handel sig kun meget vanskelig beregne.

Og dog var det fremfor alt den sydøstgående eller orientalske handel, der dræned Polen for sin fortjeneste ved Østersøen. Selvom ingen toldregnskaber foreligger, tyder hver stump kildemateriale på eksport af guld og sølv. Ved udgangen af 1500-tallet pålagde Polen guld- og sølvudførslen en særavgift, der kun skulle erlægges ved den tyrkiske grænse. At det forholdt sig således, underbygges af enkelte efterretninger, overleveret af pilgrimmen og købmanden John Sanderson, som var fortrolig med forholdene i Konstantinopel: »Divers merchants are come lately out of Poland; they have brought wyer, latten plates, knives; neither coniskins nor tinne, but most redie mony«. Bjergrøvere i Karpatherne havde fyldt deres kapper med gyldne, engelske nobler, som åbenbart også havde været bestemt for Tyrkiet.³

Forskellige faktorer, som vi senere vender tilbage til, forårsagede ændringer i den polske handelsbalance. Bevægelserne i Østersøeksporten, som blev helt domineret af korn og tømmer, beroede snarere på udbuddet af varer end på den oversøiske efterspørgsel; priserne afhang derimod i høj grad af de cykliske bevægelser i den almeneuropæiske handel, og faldet i eksportværdien i anden halvdel af 17. århundrede skyldes sammenfaldet af formindskede varemængder og ugunstige priser. Eksporthandelens fald beror imidlertid først og fremmest på importens vækst, og den er nøje forbundet med den sociale fordeling af fortjenesten ved udenrigshandelen og indkomsternes sociale fordeling i det hele taget. Dette gælder i endnu højere grad importhandelen fra de tyrkiske besiddelser. Under de hyppige krige mod Tyrkiet blev Polen mere og mere afhængig af orientalske luksusartikler, som kom på mode i menige adelskredse. Kostbare silkevarer — som iøvrigt også blev indført fra Venezia — persiske tæpper, våben og harnisker såvel

² M. Bogucka, *Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku* (Gdańsk udenrigshandel i første halvdel af 17. årh.), Wrocław 1970. Maria Boguckas resultater hviler på toldregnskaber fra Gdańsk. A. Mączak, *The Balance of the Polish Sea Trade with the West 1565-1646*, SEHR 1970 er hovedsageligt baseret på Øresundstoldregnskaberne.

³ *The Travels of John Sanderson*. Works issued by the Hakluyt Society 2. ser. LXVII, London 1930, s. 169.

som krydderier, der strømmede til Polen både fra Østersøen og via Tyrkiet, lod sig ikke opveje med polske eksportvarer.

Rigelige — omend kun indirekte og aldrig helt tilfredsstillende — vidnesbyrd lader formode, at den aktive handelsbalance for landet som helhed ophørte i de første årtier af 1600-tallet, og at den fra det skæbnesvangre andet årti af 17. århundrede var passiv gennem en længere periode.⁴ De seneste års forskning har i det mindste kunnet fremlægge ikke så få udviklingskurver, der manifesterer omskiftelserne i landets økonomi, altid udtrykt i eller afhængig af balanceforskydninger i udenrigshandelen. Møntpolitiken og pengemarkedet vidner gennem størsteparten af 1600-tallet om, at grundlæggende underforsyning af guld og sølv resulterede i permanent pengekrise. Denne efterspørgsel lod sig næppe dække ved lokal sølvproduktion. Sølvudvindingen i Olkusz-minerne oversteg aldrig 0,3 ton årligt i årene 1574–77 og nåede sit højdepunkt med 0,8–1,3 ton i årene 1606–09.⁵ Disse kvantiteter var dog mindre end søhandelsbalancens årlige udsving. Næsten alle ikke kommercielle poster på den polske betalingsbalance hører til på opgørelsens debetside. Samtiden var dybt bekymret over de tributer, man måtte betale Tatarerne for at hindre deres indfald, og polske protestanter — stundom også antiklerikale katoliker — rejste bestandigt spørgsmålet om *annat*erne og andre betalinger til Rom.

Udenlandsrejserne er en anden debetpost; fremmede rejsende var ingenlunde noget særsyn i Polen, men de gav sjældent mange penge ud. Fynes Moryson, der besøgte landet i 1590'erne, betonedes levnedsmidlernes prisbillighed — bortset fra krydderier, der var dyrere end det kød eller den fisk, de skulle give smag — og den lave levestandard udenfor de større byer.⁶ Men samtidig kunne udenlandsrejserne vel blive katastrofale for en polsk adelsmands pengepung. *Le grand tour* eller adskillige års studier ved fremmede universiteter blev et uomgængeligt behov for de højeste adelige lags sønner, i hvert fald fra midten af 1500-tallet. Det får en vis rækkevidde for min argumentation, at selv de rigeste magnater gjorde deres bedste for at begrænse sønnernes udgifter; udover moralske anfægtelser — sparsommelighed — nærede fædrene ofte rimelig mistro til deres sønners præceptorer. Det er i hvert fald ganske underholdende at erfare, at en af Europas største godsbesiddere, fyrst Christopher Radziwiłł beordrede en præceptor til at lade det unge herskabs klæder omsy i Leipzig efter tysk mode.⁷

Ethvert tal ville være vildledende, men selv en nøjsom *grand tour* svarede til indkomsten fra én til adskillige herregårde. På 2½ år brugte Stanisław Lubomirski, søn af en magnat undervejs opad, og hans beskedne stab af tjenestefolk ca. 4.950

⁴ A. Manikowski, *Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku* (Polens handel 1650–1700 – en stagnations- eller omformningsperiode?), *Przegląd Historyczny* LXIV 1973, fasc. 4; A. Mączak, *anf. arb.*

⁵ D. Molenda, *Produkcja srebra w Polsce w XVI i XVII wieku* (Polens sølvproduktion i 16. og 17. årh.), *Spółeczeństwo, Gospodarka, Kultura* (Society, Economy, Culture. Studies in Honour of Marian Małowist), Warszawa 1974, s. 228 f.

⁶ F. Moryson, *An Itinerary, containing his ten years' travel*, Glasgow 1907–08, *passim* og især bd. II, s. 29, II, s. 471 og IV, s. 33.

⁷ Instrukcja Krzysztofa II Radziwiłła dla syna Janusza (K. Radziwiłłs instruktion for sin søn Janusz), udg. af M. Zachara og T. Majewska-Lanchołc. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* XVI, 1971, s. 179.

zloty, svarende til ejerens indtægt af ti middelstore landsbyer. Mindre velstående adelige spenderede normalt mindre, men selv her kunne de finansielle ofre ved udenlandske studier blive ødelæggende for deres godser. Eksempelvis brugte to forældreløse unge mennesker af familien Goździe 3.815 *zl.* under deres rejse til Strassbourg og Leyden 1595–99; i disse fire år var deres værge i stand til at rejse 5.600 *zl.* af deres godser; udenlandsrejsen havde med andre ord slugt henved to trediedele af denne sum.⁸ For at kunne bruge de virkeligt store summer måtte den rejsende dog være helt uafhængig af sin families formynderskab. Det gjaldt fyrst Boguslaw Radziwill, hvem det lykkedes at bruge flere hundrede tusind *zloty* under sin lange, militære læretid i Tyskland, Frankrig og Nederlandene; 1642–44 sendte fogederne på hans lithauske godser ham 230.000 *zl.* (dvs. 77.000 *dukater*), næsten halvdelen af hans fabelagtige indkomst.⁹

3. Udenrigshandel og luksusvareforbrug

Ethvert forsøg på at anslå bruttonationalproduktet eller den pengemængde, der cirkulerede i et land, må være behæftet med så bred en fejlmargen, at værdien af sådanne beregninger i sig selv ville være yderst tvivlsom, navnlig når tallene ikke lader sig efterprøve på uafhængige kildevidnesbyrd. Andrzej Wyczański, der har forsøgt at beregne værdien af Polens levnedsmiddelproduktion (dog med udeladelse af Lithauen og Ukraine–Ruthenien) omkring 1580 var fuldt på det rene med dette. Men hans resultater kan være nyttige til sammenligning med samtidens forbrug af kostbare konsumtionsgoder, og dette fører os direkte til afhandlingens hovedanliggende.¹⁰ Det er frugtbart at sammenstille Wyczański's vurderinger med visse temmeligt forsigtige skøn for enkelte samfundsgruppers efterspørgsel.

Tabel 1. *Anslået import af klæde og vine til Polen i 1580'erne*

vareart	varemængde	gns. pris	værdi i zloty	bemærkninger
Schlesisk klæde	100.000 stk.	8 <i>zl.</i>	800.000	Priser anslået i forhold til detailpriser i polske byer.
Klæde fra Mähren, Lusatien og Böhmen	13.000 stk.	12 <i>zl.</i>	156.000	Samme bemærkning.
Klæde fra Holland, England o.a. lande (Baltisk import) ..	20.000 stk.	32 <i>zl.</i>	620.000	Den baltiske import anslået i forhold til priser i afgangshavnene + 45 % forfragt og købmandsprofit.
Vine (kun den baltiske import)	70.000 amer	x	87.000	

Kilde: A. Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem. Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* (Mellem Gdańsk og Øresund. Studier i *Eastlands*-handelen 1550–1650), Warszawa 1972, s. 96 ff. (rearrangeret).

⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, Kraków, Ms 3262.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Archiwum Radziwiłłów XXIX, 24.

¹⁰ A. Wyczański, *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i w pierwszej połowie XVII w.* (Studier over levnedsmiddelkonsumtionen i Polen i 16. og første halvdel af 17. årh.), Warszawa 1969, s. 218.

Tabel 1 anslår værdien af de vigtigste forbrugsvarer, som blev importeret til Polen ad søvejen og over land omkring 1580. Disse tal udtømmer næppe importen af luksus- eller luksusprægede varer; importmængden af ungarske vine eller værdien af krydderiindførslen lader sig ikke fastslå. Tabellens totaltal — 1.663.000 *zl.* — giver derfor en meget forsigtig størrelsesorden for kostbare importvarer og det kunne uden fare forhøjes til 2 mill. *zl.* Ifølge Wyczański's beregning androg landbrugsproduktionens værdi på samme tidspunkt 45 mill. *zl.* + 20 % for industriproduktion og tjenesteydelser, i alt 54 mill. *zl.* Begge sæt tal dækker stort set over de samme vestlige provinser af den polsk-lithauske stat, selvom en del af importen passerede gennem Polen til Lithauen. Man kan altså antage, at kostbare varer i 1580'erne forringede bruttonationalproduktet med 4 %.

Hvem var da konsumenter? Åbenbart kun en tynd overflade af befolkningen. Vin hørte endnu da til de sjældne ekstravagancer, og det var bestemt ikke enhver herremand beskåret at nyde den ofte. Schlesisk klæde var mere jævnt fordelt. Det blev ofte benyttet til naturalaflønnning af fogeder eller skrivere; vi finder det i inventarer fra mindre adelsmænds godser og selv hos bymiddelklassen. Men væsentligt er det, at disse faktorer hastigt ændrede sig i de følgende årtier; netop denne dynamik er den eneste faktor, vi har vished for. Importen af »koloniale« varer, dvs. krydderier, sukker osv. voksede stærkt i 1600-tallet. »Såvidt min hukommelse rækker tilbage«, forkyndte Smolensk-høvedsmanden Ivan Mielleszko for *sejmen* (Parlamentssessionen) 1587, »fandtes sådanne lækkerbidskener slet ikke. ... Ungarske vine var ukendte og malmsey næsten uprøvet; man drak mjød og god gammel brændevin, men skillinger var der nok af.«¹¹ Efter denne konservative adelsmands tid brugte hver ny adelig generation imidlertid stadigt voksende mængder af fremmede luksusartikler. Tabel 2 præsenterer udviklingen af den »koloniale« import til Gdańsk, Elbląg og Königsberg:

Tabel 2. Import af »koloniale« varer til Gdańsk, Elbląg og Königsberg (treårsgennemsnit for udvalgte år; værdi i *zloty*)

Havn	1565/'75/'85	1595/'05/'15	1675/'85/'95	1675/'85/'95
Gdańsk	31.000	156.000	928.000	2.490.000
Elbląg	2.000	7.000	15.000	2.000
Königsberg	0	10.000	228.000	487.000

Kilde: Se tabel 1 (tallene rearrangeret). Tabellen omfatter kun varer udtrykt i *pund* (andre varer lader sig ikke sammenligne). Beregningen er baseret på N. Bang, *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660 II:A Varetransport* (Kbh. og Lpz. 1922).

I vejet gennemsnit af et sortiment af »koloniale« varer ændrede prisen (udtrykt i sølv eller anden værdibestandig mønt) sig næppe. I den dynamiske prisstigningsperiode — i det mindste indtil 1620'erne — blev de tværtimod stadig billigere og sandsynligvis også mere jævnt fordelt, men det indebærer blot ikke en ligelig fordeling. Wyczański's studier over levnedsmiddelkonsumtionen tyder på, at det ikke tjener noget formål at diskutere de enkelte sociale klassers for-

¹¹ *Zbiór Pamiotników o dawnej Polsce* (Samling af memoirer fra det gamle Polen), udg. af J. Niemcewicz, II, Puławy 1822, s. 480.

brugsvaner, men snarere separate konsumptionsgrupper eller »kostgrupper«. Det er jo indlysende, at godsejeren selv plejede at spise bedre end sine tjenere, men en tjeners »forbrugsplacering« afhang helt af husets kvalitet. Såvel talrige memoireværker fra 1700-tallet som Wyczański's tal underbygger dette. Flere forklaringer på væksten i forbruget af dyre fødemidler er mulige: (1) at flere mennesker købte disse varer, og at deres fordeling blev mere ensartet, (2) at »hershusholdninger« havde bedre råd i 1600-tallet end i det foregående århundrede, eller (3) at der kom flere »hershusholdninger« til end forud, men at resten af befolkningen ikke spiste bedre.

Alt, hvad vi ved om denne periodes sociale ændringer, taler mod den første forklaring, selvom man nok bør fremhæve velstandsvæksten i enkelte handelscentre som Gdańsk, Elbląg og Toruń og i enkelte mindre byer. Som helhed blev svælgene mellem de rigere godsbesiddere og den øvrige befolkning tværtimod uddybet, navnlig i forhold til bondestanden og de adelige småbesiddere. Bybefolkningens store masser var ligeledes delt, og hovedparten fik deres andel i landbefolkningsgruppernes forarmelse. Denne korte sammenfatning skal blot tjene til at forklare, at opadstigende magnater og solide adelsmænds hoffer tiltrak betragtelige — ofte endda meget store — skarer af undergivne og »klienter«. Fremfor at uddybe dette kunne man hente ikke så få citater fra Thorsten Veblens »*Theory of Leisure Class*« eller moderne kommentarer som Lawrence Stone's eller Hugh R. Trevor-Roper's.¹² Vi kan da godt tage både forklaring (2) og (3) under ét: flere og større adelige hoffer med talrige afhængige, gridske og sultne forbrugere. Dette gælder levnedsmiddelforbruget, tjenerstabens og de undergivnes *livrés* og selv våben og uniformer indkøbt *en gros* til private tropper. Højest sandsynligt bidrog den social-økonomiske polarisering af samfundet blot til at forøge efterspørgslen efter importvarer; mangan undergivet — adelig eller vanbyrdig — fristede en bedre skæbne end andre mennesker, der ikke var afhængige af de adelige hoffer.

En anden grund til, at denne sociale udvikling bidrog til forbruget af importvarer, ligger i de forholdsvis nære forbindelser mellem de store godser og de baltiske havne. Det, som kunne være uopnåeligt for den uafhængige, mindre eller middelstore godsejer, viste sig at være relativt eller endda absolut billigere for magnaten, der solgte sit korn og sit tømmer til fordelagtige Gdańsk-priser, og som købte klæde, krydderier og vin sammesteds, således at han undgik mellemhandlere.¹³ Meget karakteristisk sammenfatter en dagbogsforfatter forholdene i Vest-Lithauen ved midten af det 18. århundrede således: »Skibe, som vendte tilbage fra Gdańsk, bragte ikke blot »koloniale« varer, men tilmed enhver slags husholdningsgenstande; der fandtes ikke en eneste kasse, stol eller bord, som ikke kom derfra.«¹⁴ Alle disse omstændigheder tjener til at forklare, at selv den

¹² L. Stone, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641*, Oxf. 1965, s. 201-17 og oftere; H. R. Trevor-Roper, *The General Crisis of the Seventeenth Century. Past & Present* 16. 1959 (optr. f. eks. i T. Aston, *Crisis in Europe 1560-1660*, London 1965, s. 59-95).

¹³ W. Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e-18e siècles*, Paris-Haag 1970, s. 94.

¹⁴ Julian Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich* (Erindringer om min tid), Warszawa 1957,

højest aktive handelsbalance ikke udløste foruroligende prisstigninger i Polen.¹⁵ Tilstrømningen af ædelmetaller modnede ikke det økonomiske system, men den særegne efterspørgsels- og udbudsstruktur for luksusvarer ledte en væsentlig del af overskuddet til udlandet.

4. Magnaterne i eksport-importvirksomhed

De direkte forbindelser fra de store godser i baglandet til Østersøkysten og dens havne er allerede nævnt. Kun få indlandsbyer blomstrede i kraft af deres handel. Normalt blev en væsentlig del af kornsalgssindtægterne brugt på stedet, dvs. i Gdańsk og Königsberg, til betaling af fremmede varer eller lokale industriprodukter. På denne måde blev indlandsbyerne udelukket fra mellemhandlermulighederne; der var hverken brug for deres handelskyndighed eller deres transportmuligheder. Hvad blev der da af pengene?

Vi må nøje os med de vidnesbyrd, som foreligger, skønt fænomenet var vidt udbredt. Et ekstremt tilfælde var det formentlig, at en lithausk magnat, Albrecht Władysław Radziwiłł i begyndelsen af 1600-tallet sendte fra 40 til 250 læster rug årligt nedad Niemen-floden til Königsberg. Fem regnskabsopgørelser (beregnet i *zloty* eller polske *gylden*), opsat af hans fogeder i årene 1626–29, 1631 og 1636 giver følgende tal (sammenlagt for alle fem år):

Tabel 3. Pengebalance for fyrst Albrecht Władysław Radziwiłł's handelsforbindelser med Königsberg (totaltal for 1626–29, 1631 og 1634 i *zloty*)

Indtægter ved salg	57.046	Told og afgifter	2.952
Fragtindtægter	26.992	Løn til besætning	5.929
		Andre udgifter	3.688
		<i>Samlede transportomkostn.</i>	12.569
		Indkøb af:	
		Klæde og a. tekstiler	13.867
		Frugt og krydderier	4.483
		Andre fødevarer	4.329
		Salt	12.327
		Andre varer	2.734
		<i>Samlede indkøb</i>	37.740
Brutto indkomst	84.038	Gæld betalt	26.469
Samlet underskud	1.449	Renter af gæld	8.709
Balance	85.487	Balance	85.487

Kilde: Maria Brzozowska's upublicerede magisterkonferensafhandling om 'Tømmerflådning på Niemen-floden og Radziwiłł-godsernes handelsforbindelser med Königsberg i første halvdel af 1600-tallet', Warszawa 1972.

I, s. 50 f. Dette fænomen gentager sig ved midten af 18. årh. i omegnen af Brest Litowski; hvorledes forholder det sig da med efterspørgslen efter sådanne varer, og hvorledes imødekommes det omtrent et halvt århundrede tidligere, da korn og tømmer ikke blev sendt ned ad Bug-floden?

¹⁵ Det var dette spørgsmål, E. F. Heckscher rejste i forbindelse med diskussionen om professor Aksel E. Christensens studier over sundtoldregnskaberne. A. Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500–1650*, Gbg. 1973, s. 118 ff. gør rede for denne debat.

Naturligvis var der ikke blot tale om en tabsforretning. Indkøbene beløber sig til 44,9 % af den samlede indtægt; gældsafdrag og rentebetalinger androg 41,2 %. At fyrsten sank stadig dybere i gæld beror på hans vældige indkøb. Regnskabsopgørelsen røber blot ikke situationens fulde rækkevidde. Den indbefatter fyrstinde Mirskas kontante nettoindtægt af 5.197 *zl.* i 1634, men viser, at hun foretog indkøb for i alt 1.263 *zl.* og ikke havde gæld (eller i hvert fald ikke betalte den). Alt dette indebærer, at pengene ikke flød opad floden, men at store summer fandt vej til Königsberg- og Elbląg-købmændenes lommer; kun ca. 3,5 % blev udredt til toldembedsmænd og andre, og andre 11,9 % medgik til aflønning af de talrige søfolk og deres skippere eller dækkede udgifter i tilfælde af uheld. Levnedsmidler blev bragt med hjemmefra i så store mængder, at de kunne sælges i Königsberg eller oplagres til det følgende år.

Alle disse omkostninger blev dækket af fragtraterne. Magnaterne synes at have haft monopol på sejladsen på Niemen. Fyrst A. W. Radziwiłł skaffede med glæde sine mindre velbeslædede naboers tømmer eller aske plads på sine både. I slette høstår lod sejladsen sig kun frugtbar gøre ved udlejning af flodbåde; når høsten var rigelig, var der straks mere kneben plads for kunderne. I gennemsnit var fragttindkomsterne dobbelt så store som transportudgifterne tilsammen.

Den følgende tabel 4 belyser en anden storgodsejers kontantbalance for transporten af korn og andre varer nedad floden, denne gang fra det yderste sydøsthjørne af Weichsel-bassinet:

Tabel 4. *Pengebalance for Adam Mikołaj Sieniawski's handelsforbindelser med Gdańsk (anslåede data for 1715, i złoty)*

Indtægter ved salg	27.930	Told, afgifter og bestikelser	4.820
Fragtindtægter	41.600	Løn til besætning	6.143
		Markedsværdi for fødevarer til besætningen	7.271
		Driftsomkostn.	1.576
		Almisser og messer	46
		Andre udgifter	70
Brutto indkomst	69 530	Saml. transportomkostninger	19 926
Saml. nettoindkomst ca.	4.500	Opkøb af varer ca.	45.000
Balance ca.	65.000	Samlet udgift ca.	65.000

Kilde: Anslået i overensstemmelse med J. Burszta, *Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII do Polowy XVIII wieku* (Magnaternes handel mellem Sieniawą s/san og Gdańsk . . . fra slutn. af 17. årh. til midten af 18. årh.). *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych XVI*, 1954.

Sieniawski's foged bragte heller ikke mere end 6,5 % af den samlede indkomst med sig tilbage i kontanter. Fragtforretninger havde større vægt end salget af godsets egne produkter; 60 % stammede fra tømmerflådning.

Et tredje tilfælde (se tabel 5) ligger langt senere, og det afspejler sikkert ikke blot en anden situation — en godsejers interesse for kontante indtægter — men også afvigende tidsomstændigheder. I året 1772 fandt Polens første deling jo sted, og tømmerflåderne stod i foråret 1773 overfor en ejendommelig situation: Preusserne havde besat det kgl. Preussen, og selvom Gdańsk forblev polsk, var

byen adskilt fra resten af landet og blev diskrimineret ved tunge toldbyrder. Fru Ludwika Lubomirska's tømmerflådnings-foged måtte udrede afgifter og told til embedsmænd fra alle tre fremmede magter, Østrig, Rusland og Polen, og det fremgår næppe altid med sikkerhed af hans optegnelser, hvornår han betalte afgifter, og hvornår han blev offer for opfindsomme og gridske tropper. I modsætning til de tidligere regnskaber er gælden af underordnet betydning, og fruén var åbenbart kun meget lidt interesseret i import af industrielle varer (jævnside med disse forekommer dog også noget tin, jern, bomuldsvæger, reb, billig fajance, en kedel osv.), men efterspurgte krydderier og vin (de ungarske vine var højst sandsynligt lettere at få hjemme). For vort formål er det vigtigt at notere, at 49 % af indkomsten dog blev hjembragt kontant.

Tabel 5. *Pengebalance for fyrstinde Ludwika Lubomirska's transport af korn, potaske og valmuefrø til Gdańsk 1773 (beløb i zloty)*

Kontantbeløb medbragt.....	3.000	Told, afgifter og bestikelser	7.317
Indtægter ved salg	77.772	Løn til besætning.....	6.426
Skibe o.a. solgt	1.072	Disponentens løn	1.384
		Fødevarer til besætningen	561
		Andre sejladsudgifter	224
		Reparation af skibe	291
		Vejning og opmåling	358
		Vedligeholdelse af kornmagasin	122
		Indkøb af:	
		Klæde o.a. tekstiler	904
		Krydderier	8.355
		Vine	7.238
		Sild	990
		Bælter (?)	756
		Samlede indkøb	19.599
		Gæld betalt.....	2.873
		Øvrige udgifter	1.000
		Uvisse poster	2.512
		Samlede udgifter	42.667
		Rede penge hjembragt	38.790
		Indbetalt til godsejerens kasse	387
Balance.....	81.844	Balance	81.844

Kilde: Biblioteka Jagiellońska, Cracow, Ms 6603 II.

Fyrst Bogusław Radziwiłł er allerede omtalt som storforbruger under sit udlandsophold. Til underbygning af dette bringer tabel 6 efterretninger om hans forretninger i Königsberg (se s. 96).

En af de meget få regnskabsopgørelser fra mindre magnater (eller: temmelig velstående landadelsmænd) — Belz-hovedsmandens for året 1614 — tillader ikke opstilling af en klar balance for hans tømmerflådningsudgifter og -fortjeneste. Men den er ikke destomindre oplysende, fordi den anskueliggør pengecirkulationens sammensatte natur i forbindelse med kornudførslen fra det dybe bagland. Hovedsmanden opkøbte korn (overvejende rug) i Lublin — et betydningsfuldt

Tabel 6. *Nogle poster på pengebalancen for fyrst Bogusław Radziwiłł godsets varetransport til Königsberg 1643-44 (beløb i zloty)*

<i>1643:</i>			
Salgsindtægter ('Skovprodukter')	20.130	Transportudgifter (total?)	1.200
		Løn til besætning	200
		Disponentens løn	200
		Disponentens kost og logi i	
		Königsberg (10 uger)	200
		Disponentens nødvendige udgifter ...	267
		Bud til Königsberg	20
		Gæld betalt	8.044
<i>1644:</i>			
Salgsindtægter ('Skovprodukter')	12.649	Kontant udgift til spæk o.a. fødevarer	
Rug	6.817	til besætningen	1.734
		Disponentens forplejning i 10 uger ...	300
		Gæld betalt	3.846
		Betalt en jøde for forarbejdning af	
		'skovprodukter'	4.220
		Indkøb i Königsberg:	
		Silkevarer	2.153
		Kobbervarer	6
		Salt	4.760
		Krydderier	500
		Køkkeninventar	213
		Tin	255
		Duge (hollandske)	386
		Vineddike	45
		Torsk	16
		Låse	15
		Glas (inkl. fragt)	77
		Oplagring i Königsberg ..	379
		Samlede indkøb	8.805
I alt	19.466	Samlede udgifter	18.905

Kilde: Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Archiwum Radziwiłłów XXIX, 24.

handelscentrum i landets indre — og i den lille stad Belżyce, solgte det *en gros* i Gdańsk, købte sild her såvel som vin i Toruń, blot for påny at sælge varerne i Warszawa og Lublin.¹⁶

Vigtigt er det, at havnene i alle de regnskabsopgørelser, som foreligger, øjensynligt har været kildevæld af penge. Den sekundære kilde er de store markeder, i Jarosław og Lwów — for de sydøstlige egne — samt i Poznań eller Toruń for de nordvestlige områder. Efter en social målestok kan man konkludere, at hovedforsyningsvejen for penge var den mere eller mindre direkte forbindelse mellem købmænd i Gdańsk (men også i Königsberg, Riga osv.) og de store godsejere i baglandet. Når det er fastslået, rejser der sig også nye spørgsmål. En sammenstilling af de pauvre kontantbeløb, der blev bragt tilbage fra de baltiske havne, med de vældige summer, magnaterne forbrugte, tvinger forskeren til at søge andre

¹⁶ Biblioteka P.A.N., Cracow, Ms 3262, s. 148.

pengekilder, et spørgsmål, vi senere vender tilbage til. Et andet problem er, hvad der skete med disse pengebeløb, og vi må derfor underkaste de adelige hoffers funktion som pengecirkulationscentre en undersøgelse.

5. *Adelshoffet som socialt sammensat konsumptionscentrum*

Der består et klart skel mellem godsregnskaber og inventarer på den ene side og højadelens hofudgiftsregnskaber på den anden. De sidste vrimler af talløse småindførsler: alt synes at have haft sin pris, selv den mindste tjeneste skulle betales. Godsregnskaberne deles strengt i penge- og naturalregnskab, men i langt de fleste af dem er intet, som forblev usolgt, omregnet i penge. Naturaliesektionen er blot på ingen måde en margin; tværtimod synes det at have været husholdningens hovedformål at holde de kontante udgifter på det absolutte mindstemål.¹⁷ Hvad man kunne udrette med godsets egne ressourcer er næsten grænseløst; det, der måtte købes kontant, er altid såre begrænset.

Ædelmetal i enhver form var et prestigetegn. De blev stadig anvendt på næsten middelalderlig vis, skønt denne i Vesten langsomt måtte vige for en mere økonomisk bestemt livsstil.¹⁸ Den ændring af kulturmønstret, som indtraf i de vesteuropæiske lande i 1620'erne, berørte næppe »Republikken af begge Nationer«. Medens det engelske aristokrati afviklede sit feudale følge og endda belavede sig på begrænsning af sine personlige udgifter, omgav dets polske standsfæller sig stadig — eller endda i stigende omfang — med en glans af temmelig antikveret type. Selv magnater, der havde modtaget deres kulturimpulser fra Italien, Frankrig eller Nederlandene, måtte føje sig for lokale traditioner for ikke at mishage den offentlige mening. Navnlig fra midten af 1600-tallet til midten af 1700-tallet afveg den polske barok væsentligt fra Vesteuropas.

På udenlandsrejser undrede polske adelige sig i 1600-tallet hyppigt over italienske adelsmænds levevis; de var jo indlysende rige, men langt mindre prangende. Det bedste eksempel giver mig bekendt en jesuitisk præceptor for brødrene Grudziński efter deres lange *grand tour* over det europæiske kontinent 1655–59; »Fremmede herrers og adelsmænds hjemlige adfærd i Italien og Spanien«, lyder titlen på et særligt kapitel, der helliges dette problem. »Man ser ikke alle de penge, de har (*à contra* blandt os). Skønt de har talrige vogne, kører de kun med forspand af to heste i byerne, undtagen på meget lange rejser. ... Sadel og sele-tøj er kun lejlighedsvis udsmykket med guld- og sølvtråd, selv på de kostbareste heste. ... Tjenestefolkene får ugeløn, men ikke kost. Selv deres herskaber klarer sig med lidt, selv paven plejer ikke at spise for mere end for tre *giulii*. Banketter forekommer sjældent og kun med et begrænset antal deltagere. De svælger modigt i konditorvarer. Ingen holder store orkestre, blot én eller to musikere. De sidder ikke længe tilbords, hverken for at drikke eller konversere. Tjenerskabet spiser på egen bekostning, og de omgås ikke privat. I Rom bor tjenestefolkene ikke ofte hos deres herskab; kun få gør det«.¹⁹

¹⁷ W. Kula, *anf. arb.*, kap. III og VI.

¹⁸ H. R. Trevor Roper, *anf. arb.* Forfatterens bemærkninger om de kgl. hoffers ekstravagante udgifter kan også have gyldighed for de polske magnaters.

¹⁹ Biblioteka im. XX Czartoryskich, Cracow, Ms 3031, s. 579.

Det vil være vanskeligt at finde modstridende kildevidnesbyrd, men præceptorens — og højst sandsynligt også hans herrers — tankesæt synes at afspejle en dyb samfundsmæssig kulturkløft. Et kvart århundrede senere sammenfattede en prominent adelig, den udvalgte kong Johan III Sobieski i et brev til dronningen sine første indtryk fra Østrig: »Hvis de [dvs. østrigerne] vil dømme os efter udsendet, vil de anse os *pour plus riches que ne fût Crésus, et pour plus magnifiques de ce siècle*, vore kammertjeneres, pagers og lakajers *livrés* for mere end skønne, hestene for rigt udstyret, husene [dvs. teltene] ... for rigt dekoreret med beklædning af guld. ... Selv har de end ikke et sølvbeslag på hestene, deres klæder er simple (halvt tyske, halvt ungarske), deres vogne er simple; pager og lakajer har vi endnu ikke set. Kurfyrsten af Sachsen var igår iført en enkel, rød dragt med karmoisinrødt skærf og simple frynser ...«. ²⁰

Det tunge polske kavalleri, husarerne — iført leopardskind over deres halvkyrads — var stadig i stand til med deres lange lanser med dekorative fløje at tilføje den tyrkiske hær et knusende nederlag og til at tvinge den til at hæve Wiens belejring. Det er imidlertid et velkendt faktum, at det umådelige bytte fra vizirens lejr udenfor Wien bidrog stærkt til at udvikle den polske adels orientalske smag. »Telte, vogne, alt er mit«, meddelte kongen triumferende sin franske hustru i det næste brev, »*et mille d'autres galanteries fort riches. ... Il n'y a point de comparaison avec ceux de Chocim* [dvs. den tidligere sejr over tyrkerne 1673]. Alene adskillige pilekoggere, udsmykket med rubiner og safirer, kan anslås til adskillige tusinde dukater ...«.

Men det er på tide at følge polakkerne tilbage til deres hjem. Når den polske adelsmand dyrkede traditionelle, sociale dyder, beroede det ikke blot på en fortsættelse af middelalderlige mønstre. Den hastige godskoncentrationsproces, der fandt sted i mange egne af landet, rykkede mange landadelsmænd op ved rode og forøgede de sociale skel i de besiddende klasser. Ældre og nye medlemmer af godsejernes højeste lag var kun delvis identiske med senatets (dvs. overhusets) medlemmer, og de havde nu mere end nogensinde brug for adelige vasaller. Et forskningsprojekt, som er undervejs, tillader os endnu ikke at anvende repræsentative tal, men det er hævet over enhver tvivl, at tjenesteforhold af denne art tiltog i styrke gennem det 17. og en stor del af det følgende århundrede, og at dette fænomen øvede en afgørende indflydelse på fordelingen og cirkulationen af penge.

Godsejerens følge blev kun delvis betalt kontant; hans folk modtog deres løn delvis — men ofte overvejende — i form af fri kost for dem selv og for deres egne tjenestefolk; et begrænset antal af deres heste blev opstaldet i herskabets stald. Jo højere en tjenestemands position var, des mindre afhængig var han formelt af godsejeren. Jo rigere herregården var, des mere fyldes den af adelige: nabogodsejernes sønner, der skulle lære passende og ædle manérer, og som søgte deres herres gunst for livet. De kendte næppe til kontantløn, men modtog — om det lykkedes dem at tilfredsstille herren — ofte jord mod renteaftgift eller

²⁰ Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki* (Breve til Maria), udg. af J. Kukulski, Warszawa 1970, s. 509 og 520.

andre former for benådning. For en indflydelsesrig magnat stod talrige veje åbne til belønning af mindre adelsmænd uden at skulle betale dem direkte. Men alligevel repræsenterede hofmændenes lønningsliste en vigtig post på højadelens hofudgiftsbudget. Ved slutningen af den periode, vi beskæftiger os med, blev magnaternes forpligtelser i stigende omfang overført til staten: højadelens klienter blev forsynet med indbringende eller simpelthen prestigegivende og attraktive embeder og værdigheder.

5. Staten og dens kreditorer

Vi må nu vende os til den rolle, staten spillede. Hvis 1700-tallets England — som H. J. Habakkuk har bemærket — tager sig ud som en federation af *country houses*, om vi skulle fæste lidt til aristokratiets memoirer, var det polske *commonwealth of gentry* det virkeligt, i det mindste fra midten af 1600-tallet.²¹ Centralstyret var langt mindre udviklet her end i mange andre kongeriger, og kongen havde kun begrænset adgang til at udnævne *homines novi*. Vanbyrdige var praktisk taget udelukket fra karrieren, men i adelskredse møder vi derimod en høj grad af opadgående social mobilitet.

Skatkammeret var kronisk tomt, og kongens kreditorer af enhver art fik vederlag i krongodser eller enkelte gårde, eller fik i det mindste deres betaling direkte af domænernes bruttoindtægt. Dette system, der jo tidligere havde været vidt kendt i Europa, var i særdeleshed udbredt i Polen indtil sent i det 18. århundrede. Civilembedsmand fik en lav eller slet ingen betaling og tjente deres daglige brød ved at snylte ved det fornemme selskab. Højere embedsmænd fik kongelige domæner for livstid eller på åremål og blev på sin vis parthavere i staten. »Naturalbetaling« af denne type — i stedet for pengeløn — blev da en ildevarslende social faktor. Udnævnte kongen en *homo novus*, blev den heldige stræber i løbet af kort tid lige så god en magnat som alle øvrige. Aflønning *in natura* virkede imidlertid langt mere konserverende på det sociale og politiske system end den embeds- og værdighedssalgsspraksis, der var så højt udviklet i England og Frankrig og fremfor alt i Spanien og i de spanske Habsburgeres italienske besiddelser.²²

Ingen forventede i Polen, at staten skulle betale sine mere tyngende gældsforpligtelser kontant; kun bortforpagtning af toldsteder og saltminer nærmede sig kontant betaling.²³ Alt dette ligner i høj grad selv absolute staters finanspraksis, hvis ikke påfaldende særtræk i flere henseender havde understreget afvigelserne. Denne forskel afspejles klart i de forskellige måder for finansiering af gesandtskaber. I lande som Danmark udarbejdede enhver udsending en detaljeret opgørelse over sine udgifter, bilagt dokumentation som f. eks. kroværternes regninger,

²¹ H. J. Habakkuk i: *The European Nobility in the Eighteenth Century*, ed. by A. Goodwin, London 1963; Harper Torchbook ed., New York 1967, s. 4.

²² Dette system blev et stridens æble mellem begge huse i 1550'erne og 1560'erne. Senatorerne var og forblev hovedindehavere af krongodser.

²³ Saltminer hørte til de mest attråede forpagtningsobjekter og bidrog til at skaffe deres indehavere særligt iøjnefaldende velstandsvækst. Små betalinger blev udredt kontant, ofte ved at anvise tilgodehaveren betaling i en særlig indtægtskilde, et krongods, en saltmine eller et toldsted. Også gager blev ofte anvist ved assignationer af denne art.

og hans opgørelse blev tilbørligt revideret. I Polen forventede man derimod almindeligvis, at en gesandt ville være i stand til at dække sine udgifter af sin egen lomme, men at han kunne imødesee, at han ville blive godtgjort i form af titler, indflydelse ved hoffet og nødvendigvis ved nogle krongodser, som blev skænket ham for livstid. Disse — iøvrigt velkendte — facts udlagde en polsk adelig af livlandsk herkomst med forbilledlig klarhed for en tysk rejsende fra Franken, da de traf hinanden i en kro i Stettin. Heinrich Denhoff var blevet sendt ud som gesandt og betalte sin rejse af egne midler. Havde han held med sig, ville han få skænket »eine Starosdey mit 22.000 fl.«, dvs. et krongods med 22.000 *zl.* årlig afkastning, i tre eller måske endda i seks eller flere år.²⁴ Og dette var på ingen måde nogen undtagelse.

6. Store penge og håndører

Går man udover produktions- og handelssfærerne kan man — tror jeg — iagttage en almen, omend vag regel for anvendelse af penge mellem mennesker indbyrdes. Penge syntes uomgængelige i småudveksling af varer og tjenesteydelser, men de var det i langt mindre grad i store varetransaktioner. Jo mere direkte og formløs en forbindelse var mellem folk, des mindre rolle spillede penge for den. Vi kan uddybe det ved nogle eksempler, som undertiden vel bevæger sig udover de traditionelle grænser for diskussionen om pengecirkulation.

Der foreligger kun få regnskabsbøger fra store adelige husholdninger, skønt adskillige stadig kan henligge begravet i arkiverne. De giver ofte ikke udtømmende besked om godsernes udgifter og indtægter, simpelthen fordi de repræsenterer en given regnskabsførers ressort. Enten får vi underretning om en bestemt herregård, eller også om godsejerens egen husholdning, hoffet. Til vort formål har den sidste kategori langt den største værdi.²⁵ Man kan spørge om indkomstkilderne eller — mere korrekt — om herkomsten af de penge, som indgik i godsejerens kister. Vi ved på forhånd, at direkte salg af korn eller »skovprodukter« ikke indbragte ham rede penge, men i denne sammenhæng må jeg understrege en faktor, som forskere, der har beskæftiget sig med Polens økonomiske forhold i 16. og 17. århundrede almindeligvis har undervurderet, nemlig bortforpagtningen af hele godser.

Dette synes netop at have været den bekvemteste vej til at ophobe indkomster i rede penge og til at forøge indtægterne.²⁶ To repræsentative tilfælde kan tjene

²⁴ Philipp Hainhofers Reise-Tagebuch, enhaltend Schilderungen aus Franken, Sachsen, der Mark Brandenburg und Pommern im Jahr 1617, udg. af Fr. L. B. v. M. Baltische Studien 2:II, 1834, s. 99. I sig selv er dette blot ikke nødvendigvis vidnesbyrd om en konservativ eller primitiv måde til afholdelse af ambassadernes udgifter. Professorerne Carlo Poni og Ugo Tucci meddeler mig, at også hjemvendte venetianske gesandter blev belønnet efter skyldighed, og professor Felipe Ruiz Martin, at også Spanien betalte sine gesandter i overensstemmelse med varigheden af deres rejse.

²⁵ Kun godsregnskaber har forskningen gjort udstrakt brug af. Den anden kildetype er stadig omtrent jomfruelig, fordi forskningen indtil de seneste år har koncentreret sig om landbruget.

²⁶ Under forudsætning af min teses holdbarhed, rejser den nye spørgsmål, der bør besvares ved komparative undersøgelser af godser tilhørende kirken og kronen såvel som private godser.

til illustration. Krzysztof Opaliński, en rig og højt kultiveret, ambitiøs magnat befandt sig ved udgangen af 1644 i hård pengetrang. »*Et hec causa*«, skrev han til sin broder, »forpagter jeg gods bort for at kunne rejse rede penge, når jeg har brug for dem. . . . Nuvel, efter at jeg får en årlig indkomst, og efter at have fæstet godser ud for yderligere tre år, har jeg på fornemmelsen, at klokkerne vil klinge. Sidste år var blot et forsøg, men det indbragte mig dog (om Du vil dadle mig) 70.000 mere end mine udgifter, og det har afsløret sådanne indkomstmuligheder, at det [gods], der sædvanligvis afkaster titusind, nu kan indbringe femten eller seksten og visse godser endda tyve«. ²⁷ Og videre Krzysztof Radziwiłł, en af Lithauens rigeste godsejere: Hans inspektører har erfaret, at to godser, Newel og Siebierz kunne indbringe dobbelt så meget som før, om de blev fæstet ud. »Det giver en fordel, at Newel og Siebierz allerede det første år kan afkaste 6.000 eller endda mere (alle udgifter taget i betragtning), i stedet for at man skal give ost for at få salt og salt for at få ost. . . . Og så kan to tjenere [dvs. fogeder, nu godsforpagtere] betjene dem uden nævneværdig omkostning«. ²⁸

Det er ikke min mening, at forpagtere kunne udrette undere, og slet ikke, at anklage dem alle for ødelæggende udbytning. De var simpelthen nødt til at drive disse godser således, at de bragte kontanter snarere end naturalindtægter. Når de ekspederede korn eller tømmer ned ad floden, købte de sandsynligvis ikke alle de luksusvarer, som magnaterne satte så stor pris på. I hvert fald er de regelmæssige godsafgifter den eneste større indkomstpost i alle de kontantbalance-opgørelser, jeg har gennemarbejdet. Rækkevidden og betydningen af dette fænomen — og dets videre skæbne i det 18. århundrede — fortjener nok nærmere undersøgelse; de vidnesbyrd, jeg kan præsentere, er kun begrænsede, men regnskabsopgørelserne repræsenterer den mest velstående og indflydelsesrige adel.

Kansler Jan Zamoyski's opgørelse af sine kassebalancer 1579–82 forbigår klart indkomsten fra hans egne godser. Kansleren havde på dette tidspunkt nået højdepunktet af sin politiske indflydelse, men hans faste ejendomsbesiddelse og indtægter befandt sig endnu kun i sin vorden (se tabel 7). I 1598 var hans formue langt større og hans udgiftsbudget ikke længere under pres af krig (se tabel 8). De to lister lader sig ikke direkte sammenligne, eftersom kansleren åbenbart har udeladt de fleste poster, som angik familien og hans egne leveomkostninger. To poster må imidlertid fremhæves: rejseomkostninger og gældsafdrag.

Rejselysten bidrog i høj grad til udbygningen af økonomiens pengesektor. Vel var der en klar tilbøjelighed til at undgå pengeudgifter, når man rejste gennem landet, men resultaterne var tvivlsomme nok. Adelige plejede selv at medbringe senge, tapeter og endda levnedsmidler. Tjenestefolkene udsmykkede kroerne og herskabets egne kokke tilberedte maden. Dette var blot et *feed-back*-fænomen: den rejsende adelsmand må have taget højde for de sparsomme bekvemmeligheder

²⁷ Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza (K. Opalińskis breve til sin broder Lucas), Wrocław 1957, s. 240, 1644 6/10.

²⁸ Krzysztof Radziwiłł t. sønnen Janusz 1636 29/11. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów IV, 25, 324, 682.

Tabel 7. *Kansler Jan Zamoyski's pengebalance 1579/82 (i zloty)*

Rede penge	2.137	Til <i>opera pia</i> *	361
Indkomst af forpagtet krongods	29.166	Gaver til kirken	782
Kongens gave for dækning af krigs- kostninger	29.703	Familieudgifter	11.183
Indtægt af kirkegodser	515	Klæder	1.321
Lån	15.879	Husgeråd og møbler	4.884
Gaver fra:		Tjenestefolkenes løn	3.005
adelige	3.395	Føde- og drikkevarer	27.421
gejstlige	984	Personlige udgifter**	1.839
borgere	984	Lys	237
jøder	619	Skatter	4.247
<i>Gaver i alt</i>	5.162	Tilbagebetaling af gæld	2.791
Småindkomster (19 poster)	6.383	Krigsudgifter	36.344
Andre indkomster	6.448	Andre udgifter	95
		Samlede udgifter	98.440
Samlet indkomst	95.393		
Samlet underskud	3.047		
Balance	98.440		

* Småalmisser til handicappede, studenter, sårede soldater, moskovitiske krigsfanger.

** Medicin, sæbe, nåle og tråd, vask, barber osv.

Kilde: A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego*, Lwów 1935; kontrolleret efter orig. i: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich 2519.

Tabel 8. *Kansler Jan Zamoyski's overslag over udgifter for perioden 11. jan. til 24. juni 1598 (beløb i zloty)*

Tilbagebetaling af gæld	29.342
Underhold af hofmænd	3.293
Vin	1.500
Krydderier	1.180
Underhold af tropper og heste	6.117
Håndværkere og byggearbejder	3.186
Skatter	5.115
<i>Sejm'en</i> (Parlamentssessionen)	10.000
Småudgifter (leveomkostninger for to vasaller)	155
Reserveret andre udgifter	4.000
I alt	63.888

Kilde: A. Tarnawski, *anf. arb.*; skatter dækker over regelmæssige jordafgifter, som kansleren betalte for forpagtningen af krongodser; han betalte kun mindre end halvdelen af, hvad han formelt skulde.

langs landevejene, men på den anden side afholdt denne vane — eller om man vil: mode — det var selv at medbringe tæpper, møbler og fødevarer på rejse formentlig kroværterne fra at investere i deres forretning. Under alle omstændigheder medførte rejser dog undgåeligt udgifter. Mindre adelige var afhængige af at skulle købe alt på stedet, og de synes at have ømmet sig ved leveomkostningerne. Mere opulente personer satte pris på betagende velstand og har i hvert fald ikke lagt skjul på den. Rejsen til *sejm*-møderne (der fra slutningen af 1500-tallet oftest fandt sted i Warszawa) var samtidig en tungtvejende — eller endda den største — post på en godsejers udgiftsregnskab. De var normalt vigtige politiske begiven-

heder; enhver magnat med respekt for sig selv må have givet møde med et pas-sende — og det vil sige: splendidt — følge af undergivne for at stille sin velstand og magt til skue. Ifølge et samtidigt skøn, der snarest overvurderer tallet, kostede mødet 1585 kansler Zamoyski, hvad der svarede til 16.000 dukater; 1598 anslog hans regnskabsfører hans udgifter til en trediedel af dette beløb, og i 1601 med-bragte kansleren 31 sække mønter med, hvad der svarede til ca. 6.000 dukater, næsten halvdelen af hans kontante beholdning. I 1600-tallet synes udgifter af denne art snarest at være steget mere end proportionalt med den polske mønts inflation.²⁹ Hvad der gjaldt fyrst Boguslaw Radziwills udgifter udenlands, gælder også om kansler Zamoyski's sønnesøn af samme navn. Fra 1. maj 1649 til udgan-gen af december 1652 androg hans rejseudgifter 27,7 % af hans indkomster eller ca. 80.000 dukater, næsten dobbelt så meget som han var villig til at ofre på kri-gen i den kritiske periode under kosakopstanden og tartar-invasionerne.

Tabel 9. Sammenfatning af Jan Zamoyski's udgifter 19. juli 1647 til 1. juli 1648 (procentvis fordeling)

Godsejerens og hans sendebuds rejser osv.....	10.5 %
Tjenestefolkens lønninger	11.4 %
Almisser, gaver, naturalbetalinger	11.0 %
'Nådigherrens' heste samt 'givet til forsk. folk'	3.6 %
Residenser, huse i Cracow og Lublin	1.1 %
Håndværkere	1.3 %
Betaling af gæld, køb af jordegods, indløsning af obligationer	26.9 %
'Loven' (retsudgifter af forskellige art)	4.5 %
Diverse (jern, voks, papir, brændsel osv.)	1.3 %
En fjerdedel af indkomsten fra forpagtningen af krongodser (i praksis meget mindre) ...	1.3 %
Akademiet (en undervisningsanstalt i Zamość)	1.4 %
Øl	0.3 %
Lån fra en borger i Zamość (ved starten af 'nådigherrens rejse')	20.6 %
Betaling til gejstlige personer og kirkeinstitutioner	4.8 %
Samlet udgift	376.803 zloty 100.0 %
Samlet indtægt	241.620 zloty 64.2 %

Kilde: Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich 2519, s. 119. Visse poster mangler åbenbart, f.eks. militære udgifter; tabellen sigter kun mod at give en forestilling om regn-skabsførerens gruppering af udgiftsposter.

Adskillige udgiftsposter var således af betydning: Godsejerens egen prestige-givende færden, rundhåndede gaver til adelige og sidst, men ikke mindst hans private hær, som altid var til stede, når noget vigtigt var på færde. Siden det første »frie kongevalg« 1573, var dette ofte nok en pressionsfaktor af betydning eller snarere et spørgsmål om at afbalancere andre godsejeres magtudfoldelse. En bosat fremmed, professor ved akademiet i Zamość, Robert Bruce, udtrykte sin forbløffelse i sin rapport til dronning Elisabeth af England 1598: »The Se-nators beare their owne charges, and therefore are at wonderfull expense in their greate trayness which followe them ...«; og hans forargelse: »It is a matter

²⁹ Kansler Jan Zamoyski's forretningsvirksomhed er blevet grundigt undersøgt af Tar-nawski, se tabel 7.

Tabel 10. Sammenfatning af Jan Zamoyski's udgifter 1. maj 1649 til 1. jan 1653 (procentvis fordeling)

'Nådigherrens' rejseudgifter udenlands.....	25.1 %
'Nådigherrens' rejseudgifter i Polen (på hjemrejse)	2.6 %
Lønninger	12.1 %
Militære udgifter	15.1 %
Betalt købmænd for tekstiler, krydderier og pelsværk	10.4 %
Retsudgifter	6.9 %
Rentebetalinger	4.7 %
Ungarske vine	4.0 %
Gældsbetalinger	3.5 %
Renter for forpagtning af krongodser	2.8 %
Gaver	2.6 %
Månedssold til hustrupper, artillerister, forstmænd o.a.....	2.3 %
Diverse	7.9 %
Samlet udgift	875.574 zloty 100.0 %

Kilde: Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich 2519, s. 123. I modsætning til tabel 9 er posterne her omgrupperet og valgt ud. Der er fejl i opgørelsens sammentælling, men de påvirker ikke resultatet.

Fra midsommer 1649 til udgangen af 1650 androg 'den årlige indkomst' fra forpagtningsafgifter kun 55.120 zloty; 77.261 zloty blev tilbageholdt. Udgifterne i denne periode beløb sig til 219.628 zloty. Regnskabsføreren skønnede, at krongodserne kunde give hans herre mindre end 162.000 zloty; indkomster på ca. 140.000 zloty gik tabt på grund af kosakopstanden. Den samlede gæld androg over 775.000 zloty; sst., s. 140-46.

of greates daunger in theire Dietts, Conventes and iudgements, that according to the auncient custome of Northerne nations whose reason is in theire fyste, they comme into the Senate armed, where considering the deadly feude of greates famelyes ... It is a wonder they comme not to strokes to the manifest ruine of the state». Han anførte, at kansler Zamoyski's rival, pfalzgreven af Kiev »came to the Diet with 7.000 horse». »Kansleren må have mange mænd ved sin side, skænke dem gaver og hædre dem, hvilket medfører store udgifter. Denne parlamentssamling har han i sin hule hånd. ... Hvis han mødte mindre *potenter* op, ville alt straks se værre ud», bemærkede hans ven, hofmarskallen til kongen i 1585.³⁰

På den anden side kan alt dette føre til overdrevne forestillinger om, at de store godsejere spillede en helt dominerende og afgørende rolle for pengecirkulationssystemet i landet. De pumpede penge i store mængder ind i landet (med deres forpagtere som formidlere) og lod dem enten atter gå ud af landet som betaling for luksusvarer eller bragte ædelmetal i omløb indenfor landets grænser; det sidste medførte en gennemgribende finfordeling af pengemængden.

Et temmeligt detaljeret regnskab, opgjort af hertugen af Ostróg's regnskabsfører 1635-37, registrerer på indtægtssiden en række indkomster, oftest i fire- eller femcifrede tal, hvorimod udgiftsposterne enkeltvis er langt mindre. Mellem 6. maj og 26. juni 1636 blev 20.000 zloty (3.630 dukater) givet ud fordelt på 419

³⁰ Relation of the State of Polonia and the United Provinces of That Crown Anno 1598, ed. by C. H. Talbot. Elementa ad fontium editiones XIII, Romae 1965, s. 95; A. Tarnawski, *anf. arb.*, s. 294.

poster af 48 *zl.* i gennemsnit; mellem 1. februar og 28. marts det følgende år 40.525 *zl.* (én enkelt indtægt) fordelt på 622 udgiftsposter af 65 *zl.* i gennemsnit. I virkeligheden var posterne endnu mindre og følgerig også flere; småbeløb blev kunstigt forhøjet ved at blive slået sammen under rubriken, hoffets »ugentlige ophold«, oftest på 650–700 *zl.*, undertiden dog helt op til 1.000 *zl.* På samme vis registreres soldaternes betaling som en enkelt post, ca. 500 *zl.* månedligt.³¹

Filantropi og godgørenhed. Filantropi blev i Polen-Lithauen ikke reguleret ved statslovgivning. Bykorporationerne organiserede den oftest i overensstemmelse med middelalderlige normer; kun Gdańsk efterlignede i begrænset omfang en hollandsk, social opfindelse, arbejds-huset. I det fortsat overvejende katolske land ydede velstående folk regelmæssigt små almisser, almindeligvis i form af småmønter. Det er meget vanskeligt at følge disse fromme udgifter i kilderne (se dog tabel 7, *opera pia*).³² Gennem den periode, der her er tale om, udviklede almisse-ydelserne særlige former, den vandrende tiggermunk, en *kwestarz* (almissekollektor) besøgte alle herregårde og landresidenser i klostrets nabolag med en kærre; han blev ét af de karakteristiske træk for »de gode gamle dage«, som manges dagbogsforfatter senere i minderne knuste en tåre over. Kollektørens held og anseelse afhang af hans sociale talenter; ofte nok var han drunker — det synes at være blevet hans erhvervssygdom — og entertainer, men kunne også yde en tjeneste med gode råd; hans udbytte lod sig måle i sække korn, flæske- og spæksider, kalvehoveder eller får, som blev hjembragt til klostret fra rejsen, meget sjældent derimod penge.

Endnu mere storsindede gaver fandt afløb i grundlæggelse af kirker og klostre eller i kapelbyggeri. Sådanne fromme stiftelser var underkastet de almindelige økonomiske adfærdsmønstre. Adelsmanden kæmpede for at udbygge sin bedrifts naturalsektor, at erhverve jord, tømmer og andre byggematerialer såvel som sine fæsteres hoveriarbejde, men blot ikke penge, uanset at han ofte nok havde brug for dem til belønning af kunstnere (arkitekter, billedhuggere, malere). Men hvis en adelsmand ønskede at købe en hellig messe, forventedes han at betale kontant.³³

7. Krediten og pengeforsyningens kortsigtede bevægelser

Kredit er et andet spørgsmål, som de adelige udgiftsregnskaber rejser; kreditmarkedet er blot for stort et problem — og endnu for lidt kendt — til, at det lader sig kortlægge i enkeltheder her. Jeg skal derfor indskrænke mig til at fremhæve nogle af dets hovedtræk, for så vidt de berører landbruget og godsbesiddelsen og øvede indflydelse på pengecirkulationens sociale aspekter.

Den forsker, der beskæftiger sig med landboforhold i det førindustrielle Polen,

³¹ Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego, Archiwum Sanguzków, 104, s. 55 ff. og 114 ff.

³² Sent i 1700-tallet plejede Jędrzej Zamoyski, en ellers ikke unormalt from magnat, at have sine lommer fyldt af sølvmonter til fattige; K. Koźmian, *Pamiętniki* (Memoirer), Warszawa 1972, I, s. 97.

³³ Julian Niemcewicz, som i begyndelsen af 19. årh. mindedes sin barndom i Lithauen, fortæller om sin overdrevent fromme fader, at han plejede at strø om sig med små poser penge til betaling af messer.

vil ofte få et stærkt indtryk af, at kredit var mere udbredt end cirkulationen af rede penge; hans iagttagelser underbygger i høj grad R. H. Tawney's rammende karakteristik i hans indledning til Thomas Wilson's »*Discourse upon Usury*«. ³⁴ I ekstreme tilfælde — og sådanne forekommer på ingen måde sjældent — bød kredit (eller åger) bønderne den eneste, lad være dyrt købte udvej for at overleve. Det var navnlig tilfældet, når der indtraf knaphed på udsæd, når levnedsmidlerne var opbrugt, inden den nye høst kom i hus, eller under pestepidemier. Kreditten var blot næppe nogensinde billig, og bønderne blev overladt til diverse ågerkarles nåde og unåde; den mindst ubarmhjertige var godsejeren selv; han var, når alt kom til alt, dog interesseret i, at bondebruget blev holdt i drift. Langt farligere var godsejerens foged, der ofte udøvede ågervirksomhed, landsbyens krovært eller mølleren, der normalt var landsby-boss, om ikke han også var afhængig af godsejeren.

Ved udgangen af 1500-tallet synes godsinspektørerne at være blevet alarmeret over fæstebøndernes forgældelse. Inspektørerne ved Włocławek bispestol foretog undersøgelser af dets fæsteres gældsforpligtelser; de vidnesbyrd, de indsamlede, har — ligesom materiale fra visse andre godser — vist, at en meget stor del af fæsterbestanden befandt sig i håbløs restance, og — hvad der er vigtigere — at en del fæstere tjente fedt som landsbyågerkarle. Kreditforbindelserne bidrog med andre ord væsentligt til de sociale forskydninger på landet og til formueophobning hos samvittighedsløse landsby-*Shylocks*. ³⁵ I almindelighed kan vi antage, at det første skridt i denne udvikling hyppigt — eller endda oftest — foregik uden anvendelse af penge; fæsteren havde ikke brug for penge, men for udsædskorn, et redskab eller en okse; selv klæder blev ofte fremstillet hjemme og ombyttet for andre varer indenfor landsbyen. Selvom forretninger af denne art kun har sat sig få eller ingen spor i kilderne, skrumpede markedet for billige klæder, som hidtil havde kunnet sælges til bønder eller fattige byboer, på landsplan tydeligvis sammen fra udgangen af 1500-tallet. Fæstebønderne levede på pengeøkonomiens overdrev; statens skattekrav tyngede ikke nær så hårdt som godsejerens afgifts-krav, men han var meget mindre interesseret i fæsternes rede småpenge end i deres arbejdsydelser og naturalafgifter. Først det næste stadium i gældsofobningen implicerede anvendelse af rede penge, og det gælder både ågerkarle og godsejere. Hvis ågerkarlen var bissekræmmer — hyppigt skotter — eller købmand, kræver hans betydningsfulde pengecirkulationen naturligvis ingen uddybning; hvis han selv var fæster eller foged, bragte eller tvang hans velstand ham dybere ind i pengehusholdningens område; forbruget krævede dette, ligesåvel som produktionen og investeringerne.

Det er beklageligt, at vi ved så lidt om godsøkonomiens kortsigtede bevægelser i Polen før midten af 1700-tallet, og at vor viden kun angår de største godser. Vi kan have begrundet formodning om, at i hvert fald en del godsejere var tilbøjelige til at presse deres fæstere hårdere i magre år, selvom de kom dem til

³⁴ Thomas Wilson, *A Discourse upon Usury*, ed. by R. H. Tawney, London 1925.

³⁵ A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI/XVII wieku* (Hovedgård og landsby i Vestpreussen i 16.-17. årh.), *Przegląd Historyczny* XLVII, 1956, s. 373 ff.

undsætning, som var ved at bukke under. Tabel 11 fremlægger resultaterne af en enkeltundersøgelse over Tapiau-godset i det hertugelige Preussen (Østpreussen), hvorfra materialet er langt bedre end i Polen, selvom landboforholdene i denne henseende var omtrent ens. Tabellen giver dog kun data for hvert femte år mellem 1550 og 1695. Af tabellen fremgår det, at de hertugelige fogeder i magre år — når kornpriserne lå højt — afpressede fæsterne relativt større mængde korn; for de livegne bønder indebar dette en tung byrde, men samtidig for gods-ejeren en lejlighed til ekstra fortjeneste, og profitten blev nu blot udmøntet i penge. Det samme gælder den anden ende af det sociale hierarki; på landsplan gav de magre år de store godsejere væsentligt større fortjeneste ved Weichsel-handelen end de fede.³⁶

Tabel 11. Korn fra Tapiau-godsets domæner og fra fæsteafgifter 1550–1695 (kun udvalgte år)

	Index af domæ- nernes høst (gennemsnits- år = 100)	Index af korn fra fæsteafg. (gennemsnits- år = 100)	Korn af fæsteaf- gifter i forh. t. domænernes høst
I. 1550–1621:			
5 gode hostår	134	115	136
5 middelhøstår	98	99	186
5 dårlige hostår	68	86	253
II. 1626–1695:			
4 gode hostår	135	106	209
4 middelhøstår	106	108	271
4 dårlige hostår	60	86	382

Kilde: Råtmaterialet fra H. H. Wächter, *Ostpreussische Domänenverwerke in 16. und 17. Jahrhundert*. Beihefte zum Jahrb. d. Albertus-Univ. Königsberg/Pr. XIX, Würzburg 1959, s. XII f. Periode I præges af fred og af hovedgårds- (domæne-) driftens overvægt (Forholdet mellem hovedgårdens høst og kornafgifterne er 4478:8950 *scheffel* korn). Periode II præges af krige og pest (indtil 1660) samt af hovedgårdsdriftens formindskede betydning (den analoge ratio androg i gennemsnit 2625:10501).

I meget stor målestok benyttede magnaterne også kredit som middel i deres beherskelse af den mindre adel. Adelige havde i høj grad brug for kreditinstitutionerne for at kunne anbringe deres kapital eller for selv at have let adgang til lån på tålelige vilkår. Hverken byernes købmænd eller kirken kunne udfylde denne funktion, navnlig ikke i de mere afsides egne. Jøder var i 1600-tallet dybt engageret i pengeforretninger, men snarest som lånere. Storgodsejeren var derfor den bedste bankier; hans formue gav sikker borgen, og han kunne ikke misbruge sin magt; misbrug af hans kreditors tillid kunne koste ham hans politiske indflydelse. På den anden side havde han, som vi har set, brug for rede penge og var villig til at yde en rimelig rente, og ofte forenede han sin forretning med andre, sociale eller politiske forbindelser. En kreditor — eller snarere en kunde — kunne højst sandsynligt tillige opnå sin mægtige nabos gunst.

³⁶ A. Mączak, *Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550–1650*, *Acta Poloniae Historica* XVIII, 1968, s. 80 f.

Tabel 12. *Adelens kreditforretninger på markedet i Luów 1676–86 (beløb i 1.000 zloty)*

Debitorer	Kreditorer:		
	Magnater	mid.adel	mindre adelige
Magnater (<i>illustrissimi domini</i>)	6.359	6.070	2
Middelstore adelige (<i>generosi</i>)	616	6.333	21
Mindre adelige (<i>nobiles</i>)	200	8	34

Kilde: M. Wąsowicz, *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686* (Kontrakter fra Lwów) 1935. – 1.000 zloty svarer på dette tidspunkt til ca. 83 dukater.

Tabel 12 fremlægger omfanget og den sociale spredning af adelens låne- og udlånsvirksomhed på de årlige markeder i Lwów, hvor hovedparten af pengeforretningerne i store dele af Ruthenien normalt blev afgjort. Kirken, jøder og kristne borgere, som her er udeladt, spillede kun en underordnet rolle. De mest omfattende transaktioner angår kun magnaterne indbyrdes; i ni af ti tilfælde optræder de som debitorer, når de aftalte forretninger med middelformuende adelige; og de undså sig ikke for selv små lånetransaktioner hos småadelige, selv om de også kunne udlåne penge til disse.

Endnu engang viser den store godsejer sig for os som suge- og trykpumpe i pengecirkulationen. Indtil nu har jeg understreget, at han formalede de store beløb, han tjente for sin høst; denne gang foregår det modsat; store og små summer, som anbringes hos storgodsejeren, hobede sig op og blev ofte — omend ikke altid — investeret i stor skala.

Tabel 13. *Adelens ejendomshandeler på Lwów-markederne 1676–86 (i 1.000 zl.)*

Købere:	Sælgere:		
	Magnater	Middelst. adelige	Mindre adelige
Magnater	97 (2)	79	— (1)
Middelstore adelige	38 (2)	161 (36)	4 (29)
Mindre adelige	—	1 (6)	3 (70)

Kilde: M. Wąsowicz, *anfarb.* Tallene i parentes angiver mindre godser.

Godsopkøb hørte til de vigtigste investeringsformål, og her får vi et indblik i, hvorledes systemet fungerede. Den foregående tabels kreditorer forvandles til godssælgere og debitorerne overtager rollen som opkøbere. Overfor den middelstore adel er storgodsejerens balance aktiv (se tabel 13): magnaterne køber dobbelt så mange godser som de sælger. Denne overbalance udgør 9,3 % af hele omsætningen af fast ejendom på Lwów-markedet. Vi kan altså konkludere, at storgodsernes vækst — et af hovedtrækkene i denne periodes sociale og økonomiske udvikling i Polen—Lithauen — i hvert fald delvis blev finansieret af den vigtigste taber: den middelstore adel. Konklusionen er blot regionalt begrænset; for visse egne lader den sig endnu ikke dokumentere, og den har fremfor alt formentlig kun gyldighed for det 16. og 17. århundrede.

8. Pengenes regionale spredning

Indtil nu har vi beskæftiget os med den polske pengeøkonomi som en helhed og set bort fra regionale uligheder. På den anden side har sådanne forskelle dog efter alt at dømme været en vigtig faktor i pengefordelingen. Vi må her se bort fra det omfattende net af store markeder af international betydning; vigtigere for argumentationen er den relativt høje grad af mætning med mindre beløb i de forskellige egne af landet. Den polske økonomiske historiker kan kun fantasere sig til et materiale, som kan stå mål med det, som J. G. da Silva har diskuteret i sin undersøgelse af ædelmetallernes spredning fra Sevilla;³⁷ han må nøje sig med at nærme sig sit emne fra andre sider. Han kan ikke støtte sig til et materiale, som er tilstrækkeligt fyldestgørende til etablering af pålidelige leveomkostningsindices, og et sådant index ville næppe engang give nogen mening under de givne betingelser, da penge i mange henseender kun var en faktor af sekundær betydning. Ved et uventet held råder vi dog over et talmateriale, der kaster lys over malkepigers, kvæghyrders og andre arbejdsfolks lønninger på de kongelige og kirkelige godser. Den mest omfattende serie data foreligger fra 1564/65 for krongodser over hele Polen (herunder også de sydøstlige egne, for såvidt der her fandtes godser). For enkelte år lader det sig kontrollere ved materiale fra kirkegodser og også med mindre udtømmende og værdifulde efterretninger fra senere besigtelser.³⁸

Kildematerialet efterlader ingen tvivl om, at lønnen kun delvis bestod i rede penge. Sin føde fik en *familia* på gården, nogle af dens medlemmer også et beskædent logi. Som regel blev visse klæder, linned eller andre naturaliebetalinger lagt til, og naturalielønnen var normalt i høj grad differentieret efter arbejdsgiverens eller arbejdernes position. I modsætning til betalingen i rede penge eller i klæder lader den nøjagtige værdi af de levnedsmidler, tjenestefolk og arbejdere modtog, sig kun tilnærmelsesvis beregne; man må huske på, at ikke alle fødevarer var markedsvarer, dvs. at der ikke nødvendigvis forelå et valg mellem at forbruge eller at sælge. Ligeså lidt kan faktorer som spild, tyveri eller den ulige fordeling af de små dagligdags privilegier på herregården overvurderes. Efter sagens natur kan disse elementer ikke inddrages i beregningerne; man skal blot være opmærksom på deres eksistens og på den plads, de havde i den daglige landtilværelse.

Afbildes oplysningerne på et kort, aftegner der sig et regelmæssigt mønster: De højeste lønninger registreres i det kgl. Preussen, ved Weichsels nedre løb i omegnen af Gdańsk. De temmelig skematiske og ensartede tal fra Ruthenien (Sydøstpolen) når op på omtrent to trediedele af maksimumsniveauet i de preussiske data. Et særligt højt tal i Spisz, et distrikt hinsides Tatrabjergene, beror på naboskabet til de øvreungarske (dvs. slovakiske) minedistrikter. Små øer af bedre

³⁷ J. G. da Silva, *En Espagne: Développement économique, subsistence, déclin*, Paris-Haag 1965, s. 59 ff.

³⁸ Jeg sammenfatter her første del af min afhandling: *Preise, Löhne und Lebenshaltungskosten im Europa des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Quellenkritik. Wirtschaftliche und soziale Strukturen im säkularen Wandel*, Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag II, Hannover 1974, s. 322-26; se også kortene s. 340 f.

lønninger finder vi også omkring de større byer, og langs den schlesiske grænse lå lønningerne gennemgående også højere. Benytter vi minimumstallet fra Sieradz som index (=100), nåede lønnen sit toppunkt med 540 i Gniew i det kgl. Preussen. I Masovien ligger lønniveauet mere normalt på 100, i Storpolen på 100–160, i Lillepolen på 120–180, i Ruthenien på 200 og endelig i det kgl. Preussen på 200–400; men selv således er ulighederne stadig iøjnefaldende.

Tabel 14. Løn- og prisindices for udvalgte godser i det kgl. Preussen 1565, 1615 og 1624

	Abs. tal 1565 i grosz*	1565	1615	1624	gods**
Vice-godsforvalter	800	100	225	375	G
(podstarosci)	720	100	300	417	S
Godsskriver	600	100	200	250	G, S
Hovedgårdsfoged og hans hustru	240 + 140	100	200	211	S
Smed på herregården	300	100	120	200	S
Kvæghyrde	180	100	..	111	G
Svinehyrde	100	100	..	120	G
Malkepige	100	100	..	140	G
Rugpris		100	127	227	
Pris for sko		100	302	373	
Grosz pr. rigsdaler	33	100	128	227	

Kilder: Lønninger: Lustracja województwa pomorskiego 1565 (Besigtelse af det pommerse Woivodskab 1565), udg. af S. Hozzowski, Gdańsk 1961; Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565 (Besigtelse af woivodskaberne Malbork og Chełmno 1565), udg. af S. Hozzowski, Gdańsk 1961.

Priser: J. Pelc, Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w. (Priser i Gdańsk i 16. og 17. årh.), Lwów 1937.

* Årlig pengebetaling.

** G = krongodset Grudziądz (Grandens); S = Sztum (Stuhm).

Disse tal må fortolkes under forudsætning af, at godtgørelse i penge eller mindre beklædningsstykker var en faktor, som øvede tiltrækning på arbejdskraften; selv under det bestående livegenskab var mobilitetsmarginen næppe så snæver som man ofte antager. Der foregik sæsonbestemte vandringer af landarbejdere fra Masovien mod Preussen og Schlesien, og de hyppigt vekslende navne for tjenestefolkene vidner om, at der også på landsbyniveau fandt en vis mobilitet sted, der bestod en begrænset valgfrihed for arbejderne.

Hvad bestemte da lønniveau'et? For Rutheniens vedkommende er det blevet defineret af Jan Rutkowski: Grænseområdernes økonomiske vækst og relativ mangel på kolonister i Podolien og Wolhynien må have tvunget prisen for arbejde op.³⁹ I Preussen tiltrak derimod ikke bare byerne arbejdskraft; i Weichsel-deltaet lod mange bøndergårde sig ikke drive uden tjenestefolk og talrige sæsonarbejdere. For det kgl. Preussen var der som helhed tale om en hastig vækstperiode.

³⁹ J. Rutkowski, Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach za Zygmunta Augusta (Høveri og lønarbejde på kronens hovedgårde i Preussen i kong Sigismund Augusts tid), ontr. i: Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w., udg. af W. Kula, Warszawa 1956, s. 123 f.

som lægede sårene efter krigene mellem Polen og den tyske Orden; som lagde grunden til den begyndende korneksport-*boom*, og som befordrede den iøjnefaldende bebyggelsesophobning omkring Gdańsk; det høje lønniveau for landarbejdere vidner om Preussens velstand.

Vender vi os mod højderyggen mellem Preussen og Ruthenien ligger årsagerne til det fattige Masoviens overbefolkning ikke så meget i den høje befolkningstæthed som i områdets særegne ejendomsstruktur. Talrige småadelsfolk regerede hver kun nogle få livegne sjæle; gårdene var små og jordbunden sandet. Når faktorerne »jord« og »befolkning« forudsættes konstante, stiller landbedriftsenhederne jo mindre arbejdskrav: Masoviens befolkning spredte sig derfor, koloniserede »Ørkenen« (*Wildniss*) i det hertugelige Preussens sydlige udkanter, befolkede store områder i andre provinser og eksporterede systematisk sæsonarbejde. Var lønnen høj, ville vor diagnose lyde på »velstand«; dette var tilfældet i Ruthenien, hvorimod de lave lønninger i Masovien vidner om armod.

Ansuer man pengelønnen som en tiltrækningsfaktor, repræsenterer deres niveau netop den tærskel, som godsejeren stadig fandt acceptabel, og som gav malkepigen, kvæghyrden osv. en socialt antagelig fortjeneste. Vi har her beskæftiget os med en række demografiske og sociale faktorer, som øvede indflydelse på lønningerne, men man må så også holde sig for øje, at deres værdi blev bestemt af det almindelige prisniveau. For at afholde tjenestefolk fra at rømme og for at tiltrække dem det følgende år, udstyrede fogederne dem gerne med mindre beløb i rede penge, navnlig forud for markederne. Tallene giver altså en meget kompliceret registrering af den økonomiske situation; jo højere indextallet ligger, des mere er området udviklet og des større en rolle spiller pengeøkonomien.

9. Pengenes sociale fordeling i tidsperspektiv

Spørger man, om disse forhold og uligheder var en økonomisk konstant faktor, er svaret ja. På en kgl. preussisk domæne fik malkepigerne 1615/16 120 *grosz* årligt, medens deres arbejdsfæller i Masovien kun fik 40–60 *gr.*, hyppigst 48 *gr.* En dramatisk krise 1620–22 rokkede ikke det indbyrdes niveau; lønniveauet forblev relativt højt i Preussen. Alligevel kan man antage, at der fandt vigtige forskydninger sted mellem de sociale grupper indbyrdes. I Preussen synes f. eks. de højere betalte medlemmer af en *familia* at have klaret sig forholdsvis — eller endda absolut — bedre efter pengenedskrivningerne (se tabel 14).

Tallene i tabellen bør blot ikke benyttes til generalisering; byembedsmændenes løn, der ofte havde form af fikserede renter, viste sig at være et handicap, og hovedresultatet blev det modsatte af det, der er skitseret for de preussiske godser. På den anden side, hvor arbejde blev lønnet på dagsbasis, og hvor det faldt sammen med voksende behov for arbejdskraft, kunne udfaldet blive ganske fordelagtigt for arbejdere og håndværkssvende. På landet, hvor den fulde betaling også — og først og fremmest — indbefattede føde, brændsel og husly, fik pengekrisen andre følger; den medførte ingen fare for sult, men ændrede efterspørgslen efter mindre konsumgoder. Vi kan ligeledes antage, at den sociale stratifikation af så begrænsede persongrupper som de ansatte på godscentrene var, må have været udsat for omgruppering. På anden måde lader den kendsgerning sig næppe for-

klare, at lavtlønnede grupper, som levede i social armod, mistede så meget på så forholdsvis kort tid.

10. *En pengecirkulationsmodels territoriale begrænsninger*

De sociale forhold, vi har beskæftiget os med, kan ikke nødvendigvis begrænses til Polen-Lithauen. Det grundlæggende træk i min skitse er den rolle, de store godsejere spillede, og man kunne formode, at noget tilsvarende gælder alle de lande, hvor storgodsbesiddelsen ikke blot dominerede, men mere eller mindre var involveret i eksporthandel, selvom havnebyernes købmænd meget bestemt forsøgte og også ofte havde held til at håndhæve deres monopoliserede kontakt med fremmede kunder. Vi kan formode, at netop denne faktor var ansvarlig for mange andre træk, der vel oftest var dens konsekvenser: de mindre adeliges afhængighed af de større, patron-klientforhold osv. Men her svigter udbudet af analogier blot. Disse sekundære træk blev betinget af landets størrelsesorden (kun i et stort land med store afstande til havnene kunne mindre adelige blive så afhængige af magnaternes salg af deres produktion) og af statsmagtens svigtende styrke (der omvendt betingede magnaternes politisk og socialt dominerende position); og hvor finder man så stort et land med så svagt et styre? Polen er med andre ord det eneste land, som Montesquieu i en paragraf i »*Le l'Esprit des lois*« kunne beskrive således som han gør:

»Det (dvs. Polen) har næppe nogen af de ting, vi kalder universitetets rørlige goder, undtagen korn. ... Nogle af godsejerne ejer hele provinser; der undertrykker bønderne for at skaffe sig større mængder af korn, som de afhænder til fremmede for at kunne tilfredsstille deres umættelige luksusbehov. Havde Polen ingen udenrigshandel, vilde dets indbyggere kunne leve lykkeligere. Stormændene, der blot har deres korn, vilde kunne give deres bønder det til underhold; eftersom deres altfor udstrakte godser i så fald vilde blive byrdefulde, kunde de fordele dem blandt deres bønder; enhver vilde da kunne finde skind og uld fra deres hjerde og flokke, således at de ikke længere behøvede at sætte sig i umådelig udgift for at skaffe klæder; de store, som alligevel klynger sig til luksus og ikke kan finde den i deres eget land, vilde da befordre fattigfolks arbejde. Nationen vilde i så fald, er jeg overbevist om, blomstre op, i hvert fald, hvis den ikke forfaldt til barbari, og dette kunde lovene meget let forebygges.⁴⁰

Efter alt at dømme forklarer den rolle, pengene spillede, bedst det økonomiske system, der er tale om her. De giver tillige et godt udgangspunkt for indsigt i den sociale struktur; og findes der overhovedet økonomiske problemer, som ikke samtidig er af social art? Montesquieu har præsenteret en *counterfactual* tese, som sandsynligvis delvis lader sig efterprøve. Gennem en årrække efter 1626 havde den svenske invasion afskåret korneksportørerne fra deres traditionelle markeder; efter 1772 afskrækkede de tunge preussiske toldbyrder mange af dem fra deres handel. Landøkonomiens omformning, byernes fornyede vækst og den industrielle udvikling efter midten af det 18. århundrede er fænomener, der kræver studier over lange tidsspan, herunder også af spirene i 1500- og 1600-tallet.

⁴⁰ Ch. L. de Montesquieu, *De l'esprit des lois* II. 20. kap. 21. Oversættelsen støtter sig til Jens Hvas, *Om Lovenes Natur og Aarsag* II, Kjbh. 1770, s. 244 f.